

НАРОДНІ РЕМЕСЛА УКРАЇНЦІВ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В КІНЦІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Оксана СЕМЕНОВА
аспірантка ННДІУВІ

Анотація. У статті розглядається стан розвитку кустарних ремесел на території Середньої Наддніпрянщини в кінці ХІХ – 1-й половині ХХ ст. На основі виявленого і вивченого автором комплексу джерел проаналізовано характер зібрання джерельної бази ремесел українців у зазначений період. Для вивчення народного життя у 1848 р. була створена етнографічна програма Імператорського Російського Географічного Товариства, яка викликала великий вплив етнографічних матеріалів. Розкрито роль губернських та повітових земств щодо підтримки кустарних промислів. Висвітлено активну роботу наукових товариств та окремих дослідників у справі фіксації етнографічних матеріалів.

Ключові слова: кустарне виробництво, кустар, ремесло, промисли, наукове товариство, етнографія, етнографічні матеріали.

Народні ремесла та промисли – це важливі форми господарювання, розраховані, у першу чергу, на задоволення власних, місцевих потреб.

Українські ремісники та кустарі виявляли величезні творчі здібності, надаючи своїм речам художньої виразності, вишуканості форми, своєрідної стилістики. Культура українських майстрів відзначалася в цілому високим рівнем технічного й художнього виконання [2, 289].

На кінець ХІХ – початок ХХ ст. обробка дерева у вигляді теслярства, столярства, бондарства, стельмаства, гребінництва, плетіння, ложкарства досягла апогею свого розвитку, в той же час з 2-ої половини ХІХ ст. окремі види народних ремесел і промислів на Україні починають занепадати, не витримуючи конкуренції зі зростаючою промисловістю [1, 55]. Це є одним із чинників, який зумовив актуальність дослідження питання розвитку народних ремесел українців Середньої Наддніпрянщини в кінці ХІХ – 1-й половині ХХ ст.

Середня Наддніпрянщина завжди відігравала провідну роль у політичному і культурному житті України. Народні ремесла становили важливий напрямок господарської діяльності населення Подніпров'я. Вони забезпечували виготовлення одягу, побутових предметів, прикрас, зброї, знарядь праці, будівництво споруд тощо, а також обробку цілого ряду харчових продуктів. Саме це значною мірою визначало загальний рівень розвитку економіки, впливаючи на соціальні, політичні та культурні процеси в суспільстві.

Про розвиток народних ремесел ми дізнаємося з багатьох джерел [4–39, 41, 42].

Для вивчення народного життя у 1848 р. була створена етнографічна програма Імператорського Російського Географічного Товариства, яка включала в себе 6 розділів (про зовнішність, про мову, про домашній побут, про особливості громадського побуту, про розумові та моральні здібності та освіту, про народні перекази та пам'ятки) і була розіслана в усі куточки Російської імперії. Програма викликала великий вплив етнографічних матеріалів (у 1875 р. товариство отримало 700 рукописів, у 1852 р. – 1200 рукописів).

Програма спонукала не лише сільських мешканців, поміщиків та представників сільської інтелігенції описувати народне життя та збирати етнографічний матеріал, а й редакції офіційних місцевих газет, що виходили в усіх губернських центрах під назвою «Губернские ведомости».

Засновані незабаром після цього в усіх губернських містах статистичні комітети також виявляли значний інтерес до етнографічних описів і розміщували їх у своїх «Трудах», «Сборниках», «Календарях» [4, 12–13], наприклад, у книзі 1 «Записок Черниговского губернского статистического комитета» (1866 р.) надруковані статті Г. Пригаровського «Описание с. Меленска (Стародубского уезда)», І. Танського «Село Локотки (Глуховского уезда)».

Активну діяльність губернських земств демонструють видання Полтавського, Подільського, Чернігівського, Київського земств зі статистичними даними щодо кількості майстрів та осередків, відомостями про організацію праці, соціально-побутові умови роботи кустарів, прибутки, зв'язок із сільським господарством, сировину, технологію, асортимент продукції, зі згадками про деяких майстрів і в окремих випадках з намаганням охарактеризувати художні особливості виробів [3, 8; 5]. З'являються дослідження, присвячені кустарним промислам деяких повітів [6] та осередків [7].

Згадки про окремих майстрів знаходимо в публікаціях, присвячених кустарним виставкам [8].

У 1872 р. Департамент торгівлі та мануфактур при Міністерстві фінансів Росії створив комісію з вивчення кустарних промислів. З 1879 р. по 1888 р. Комісія опублікувала 16 томів під загальною назвою «Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России». Крім цього, в 1913 р. у Петербурзі були опубліковані 4 томи з ілюстраціями «Кустарная промышленность. Разные промыслы», а в 1892–1912 рр. вийшли друком «Отчеты и исследования по кустарной промышленности России» [4, 16].

В «Очерках Киевской губернии. I. Город Васильков» (1882 р.) називаються ремісничі професії, що побутують на той час у місті Василькові: чоботарі, шевці, ковалі, гончарі, столярі, ситники, шорники, муляри, мідники, золотих справ майстри, бондарі, годинникарі, колесники, палітурники, склярі. Згадується реміснича управа, на утримання якої ремісники щорічно сплачували податки, зазначені діючі промислові виробництва, описані місцеві ярмарки, де майстри-кустарі продавали свій товар [9, 11–16].

У своєму дослідженні «Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. Вып. II. Особенное приращение. Щетинники (украинские торговцы-ходебщики)» В. Василенко описує діяльність щетинників, які здійснюють об-

мінну торгівлю, тобто обмінюють голковий та галантерейний товар на щетину, мед, віск, сало, кінські гриви та хвости, пух, пір'я, хутро. Ці предмети відправлялися до портів Балтійського та Чорного морів, де обмінювалися на голки, серезки, гребінці, прядильні гребені, сита. Автор зазначає, що головний торговельний пункт щетинників на Полтавщині – м. Рашівка, а збут товарів здійснюється на великих ярмарках у Харкові, Полтаві, Ромнах.

З опису М. Арандаренка «Записки о Полтавской губернии» (1846–1852 рр.), зазначає В. Василенко, відомо, що щетинницька торгівля існує з XVII ст., почала розповсюджуватися, крім Польщі, у Великоросії таким чином, що у XVIII ст. встановилися торговельні відносини з багатьма великоросійськими купцями. Здійснювалася в основному обмінна торгівля.

Важливо відмітити, що після скасування кріпосного права (1861 р.) і внаслідок безземелля та підвищення орендної плати на землю щетинницьким промислом почали займатися (наприклад, у селах Велика і Мала Обухівка Миргородського повіту) близько сотні робітників. У сусідньому с. Зуєвцях через те, що колісним промислом стало займатися невігідно через дороговизну деревини, замість 20–30 щетинників нараховується 174. В с. Черевках була майже сотня щетинників з кустарів, які припинили плетіння решіт з мачули (волокно, добуте з луб'яного шару кори молоді липи вимочуванням. – О.С.) через збитковість цього ремесла.

Щетинники ходили здебільшого по одному, рідко вдвох або втрох, щоб уникнути конкуренції. Тільки на ярмарки вони з'являлися групами [10].

Праця «Очерки кустарных промыслов Полтавской губернии. Выпуск I. Прядение и ткачество в Зеньковском и Миргородском уездах» В. Василенка містить відомості про історію розвитку прядіння й ткацтва на Полтавщині, якість полотна, асортимент продукції, вирощування льону та конопель, їх обробку. Детально описується процес прядіння волокна та вовни, ткання полотна, облаштування прядильних гребенів, ткацького верстата. Автор розповідає про умови праці прядильниць та ткачих (в основному цими видами ремесел займалися жінки), об'єм робіт, особливості ткання різних видів полотна (наприклад, для рушників, скатертин, килимів, ліжників, одягу); також йдеться про необхідне наповнення скрині-посагу, що мала бути в кожній дівчини на виданні [11].

Редакцією журналу «Мірской Вестникъ» було здійснено видання «Очерки Малороссии» (1865 р.), яке вміщує короткі історичні відомості про Україну, зокрема походження українського народу, козацьку добу, зруйнування Запорізької Січі; окремі розділи присвячені Києву та його визначним місцям. Описуються такі види господарської діяльності, як бджільництво, винокуріння, дублення шкір, садівництво, вирощування цукрових буряків для цукрових заводів. Окрема увага звертається на давній промисел українців – чумацтво, згадуються також торговці-щетинники [12, 60–73].

В «Очерках домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Лохвицкий уезд», укладених С. Лисенком, описані види ремесел та промислів, що побутують у селах Лохвицького повіту: плетіння риболовних сітей, чоботарство, столярство в с. Вороньки, плетіння кошків, ткацтво та гончарство в с. Постамуки,

чоботарство в Сенчанській та Пісковській волостях, ковальство в м. Лохвиці, плетіння сит та колісний промисел в с. Харсики Чорнухинської волості. Автор подає детальні відомості про кількість майстрів-кустарів кожного зазначеного виду ремесла чи промислу, умови їхньої роботи, видобуток та вартість сировини, асортимент виробів, технологію їх виробництва, виробниче обладнання, оплату праці, вартість та збут виробів. Увага приділяється питанню поєднання кустарної діяльності з сільськогосподарськими роботами, адже практично всі майстри-кустари мали земельні наділи (власні або орендовані) і заняття промислом розглядали як підробіток (лише в окремих випадках це було основним видом заробітку) [13].

«Сборник сведений о Полтавской губернии» А. Богдановича називає всі повіти Полтавської губернії та зазначає найпоширеніші в них види господарської діяльності населення, зокрема землеробство, скотарство, рибальство, садівництво, винокуріння, вирощування тютюну, цукрових буряків, розведення коней, а також діючі на той час промислові виробництва (миловарні, цукрові, горілчані та пивоварні заводи, заводи сальних свічок, шкірзаводи, суконні, тютюнові фабрики тощо). Автор приділяє увагу кустарній промисловості, згадує виготовлення дерев'яних виробів (сані, колеса, вози, посуд, ложки, лопати), глиняного посуду та рогових гребенів, чоботарство у Зеньківському повіті; плетіння риболовних снастей, ткання мішковици, деревообробне виробництво у Лохвицькому та Роменському повітах; чоботарство у Роменському та Переяславському повітах; чумацький промисел рибою та сіллю, виготовлення глиняних горщиків у Миргородському повіті; обробку шкіри у Лубенському повіті [14, 67–144].

В «Очерках кустарной промышленности в России» описані в основному ремесла та промисли, що побутували на території імперської Росії, про кустарну промисловість на Україні згадується фрагментарно, зокрема, зазначається, що дрібні промисли у Полтавській губернії переважають над крупним виробництвом. Більше уваги приділяється Чернігівській губернії, повідомляється, що тут кожна «господарська одиниця» (двір, господарство, сім'я) намагається сама забезпечити потреби своїх членів, кожен з яких володіє водночас практичними вміннями столяра, теслі, шевця, чоботаря, пічника, шорника. В праці перераховані поширені види кустарних промислів Чернігівської губернії – ткацький, суконний, личаковий, мукомельний, виготовлення сільськогосподарського реманенту, будівництво жител. При цьому зазначається, що жителі губернії носять одяг із саморобних лляних та вовняних тканин, самі виготовляють воскові свічки, тчуть рядна; риболов сам плете сіті, ткач уміє зробити човник, станок, веретена. Тут також містяться згадки про шкіряний промисел у Чернігівській губернії, зокрема, про працю жінок та дітей, які вже з 10-літнього віку допомагають старшим членам сім'ї у процесі обробки шкіри, виконуючи найпростіші операції, наприклад, товчуть дубло (подрібнюють кору дерев. – О.С.) [15, 7–127].

Важливу етнографічну роботу проводив Б. Грінченко, автор збірки «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях» (1895–1899 рр.). Дослідницький інтерес для нас становлять матеріали, розміщені у випуску I (Чернігів, 1895 р.),

а саме: повір'я «Ткання», «Швачка», оповідання «Про робочу жінку», «Прядіння», «Коваль», приказки про гончарів, шевців, ковалів [41].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Росії було видано ряд навчальних та практичних посібників для кустарів та аматорів-початківців, зокрема: Давыдов Ф. «Скорняжное дело. Практическое руководство для выделки различных мехов, овчины и мерлушек, а также подкраска меха» [16], Песоцкий Н. «Столярное ремесло» [17], Песоцкий Н. «Столярное, токарное и плотничное ремесла» [18], Ром Н. «Кустарные ремесла» [19], Кремлев Б. «Работы из проволоки. Практическое руководство для любителей» [20], «Полный необходимый самоучитель домашних ремесел и промыслов: Практическое руководство (под ред. Симоненко П.)» [21], Михайлов В. «Руководство к различным родам живописи для любителей» [22], Рот К. «Интарсия или мозаика по дереву. Практическое руководство к изучению новейших изящных ремесел по дереву» [23], Богомолов Б. «Протравы для окрашивания дерева в различные цвета и подделка простых пород дерева под благородные. Практическое руководство для столяров, токарей, резчиков и любителей ремесел» [24], «Домашние ремесла. Вып. I–VI. Картонное производство и изделия из папье-маше. Переплетное производство. Иллюминирование эстампов и гравюр. Токарное мастерство. Столярное мастерство. Часовое мастерство» [25].

Розглянемо детальніше серію «Кустарные ремесла» (1901 р.), упорядник Н. Ром, до якої увійшли такі видання: «Токарне ремесло» (вип. I), «Столярне ремесло» (вип. II), «Випилювання та різьба по дереву» (вип. III), «Вироби із суччя. Плетіння із соломи та ін. матеріалів. Виття мотузок та шнурівок» (вип. IV), «Малярна справа. Робота з металом. Плетіння з дроту. Решета і сита. Виготовлення щіток та пензлів. Вставка шибок» (вип. V) [19]. Як бачимо, у виданні представлено досить широкий спектр домашніх промислів, практичне оволодіння якими було необхідне кожному майстру, особливо тому, для кого заняття цими промислами ставало основним видом заробітку. Кожен випуск містив інформацію про інструменти та їх застосування, перелік виробів та детальну інструкцію з їх виготовлення, що супроводжувалася відповідними рисунками та схемами. Наприклад, у випуску «Столярне ремесло» названі такі інструменти, як верстак, точильний станок, столярні лещата, струг, вінкель, пила, сокира, рейсмус, стамеска, молоток, кліщі. Подано детальну інструкцію щодо відточування інструментів, виготовлення клею, обробки дерева (травлення, підгладжування, полірування), вказані породи дерев та вироби, які можна з них виготовити: кухонну дошку, полицку, підставку під бочку, дошку для чистки ножів, гладильну дошку, вішалку для сушіння білизни, лавку, складний стілець, шафу для зберігання продуктів, двері та вікна, стіл, паркетні дошки.

Відомості про кустарні промисли публікувалися у періодичних виданнях – журналах «Киевская старина» (1882 – 1906 рр.), «Рідний край» (1905 – 1916 рр.), «Украинская жизнь» (1912 – 1916 рр.), «Искусство Южной России» (1913 – 1914 рр.), «Сяйво» (1913 – 1914 рр.), «Ілюстрована Україна» (1913 – 1914 рр.), «Археологическая летопись Южной России», «Літературно-науковий вісник», «Керамическое обозрение», газетах «Рада», «Хуторянин» та ін.

У 1861 – 1862 рр. науково-етнографічні інтереси гуртувалися довкола журналу «Основа», а в 1873 – 1876 рр. – довкола Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, що видало два томи своїх «Записок» (1874 – 1875 рр.), де викладені не тільки матеріали засідань відділення, але й статистичні, етнографічні та економічні дослідження. Тут вміщені наукові роботи П.Чубинського, Ф.Вовка, М.Лисенка, В.Антоновича, М.Драгоманова та інших. Особливої уваги заслуговують публікації «Киев и его предместья по однодневной переписи 2 марта 1874 года», «Третий съезд археологический в Киеве. 2-го августа 1874 года», двотомник В.Антоновича і М.Драгоманова «Исторические песни малорусского народа» та семитомне видання «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом» за редакцією П.Чубинського, що має важливе значення для нашого дослідження. Так, у т. I, випуск 2 (Петербург, 1877 р.) зустрічаємо прислів'я та приказки про колісника, шевця, різника, кравця, ремесло, загадки про різне ремісничє приладдя (гребінь, снувалка, терлиця, верстат), у т. II (Петербург, 1878 р.) – казки про різних майстрів-ремісників, зокрема, «Куций вік та кравець», «Кирило кужемяка», «Швець-богатир». Т. V містить народні пісні, серед яких «Да пряди, пряди, моя пряха», «Пряла б же я куделицу – голвка болить», «Ой ти, ковалю, коваленьку». В т. VII, випуск 2 (Петербург, 1877 р.) зазначені предмети побуту українців, облаштування хати, господарські будівлі, сільськогосподарський реманент, але лише фрагментарно згадуються ремесла, зокрема прядіння та ткацтво [42].

У Києві в 1925 р. був заснований журнал «Етнографічний вісник» за редакцією А. Лободи та В. Петрова. Дослідницький інтерес для нас становлять такі статті, як «Полтавські прислів'я 1850-х років» В. Адріанової-Перетц [26], «Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX в.» П. Клименка [27], «Завдання та методи етнографії» Є. Кагарова [28] та ін.

Наприкінці XIX ст. всі наукові дослідження з галузі етнографії України, яка перебувала в складі Російської імперії, здійснювалися в наукових товариствах як Росії, так і України. Серед них варто згадати Етнографічний відділ Російського Географічного Товариства в Петербурзі (1845 р.), Наукове товариство імені Шевченка (далі – НТШ) у Львові (1892 р.), Українське наукове товариство у Києві (1908 р.), Історичне товариство Нестора-літописця (1872–1931 рр.), Харківське історико-філологічне товариство (1876 р.), Південно-Західний відділ Імператорського Російського Географічного Товариства (1873–1876 рр.).

Історичне товариство імені Нестора-літописця (далі – ІТНЛ) з 1879 р. почало видавати свій періодичний друкований орган «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца». Серед матеріалів, надрукованих в «Чтениях», для нашого дослідження становлять інтерес такі статті, як «Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв.» А. Лазаревського [29], «Отчет о поездке в г. Глухов» Н. Біляшевського [30], «Отчет о поездке в Межигорье и Киевское Полесье» М. Істоміна [31].

Українське наукове товариство мало секції: історичну, філологічну, природничо-технічну; медичну і статистичну комісії. Товариство видавало

«Записки Українського Наукового Товариства» (1908–1918 рр.), «Збірник» з працями інших секцій і Статистичної Комісії; кварталний журнал «Україна» 1914 і 1917 років (1915 р. і 1916 р. вишло 2 томи в Москві під назвою «Український науковий збірник»).

Головним серійним виданням НТШ стали «Записки Наукового товариства імені Шевченка», засновані у 1892 р. Збірник «Матеріали до українсько-руської етнології» почав видаватися з 1898 р. Від 1909 р. це видання мало назву «Матеріали до української етнології». У першому томі Федір Вовк звернув головну увагу на проблеми теорії народознавчої науки. У вступній статті «Дещо про теперішній стан і завдання етнології» є практичні поради і вказівки науковцям і ентузіастам щодо збирацької і наукової діяльності («Програма до збирання відомостей, дотичних народної побутової техніки», «Спеціальні програми до науково-етнографічних розвідок») [32, 124].

Важливими для дослідження ремесел Середньої Наддніпрянщини кінця XIX – 1-ої половини XX ст. є статті у «Матеріалах з українсько-руської етнології» про народну господарську діяльність: «Гончарство у с. Опішні у Полтавщині» [33], «Гребінництво у с. Груні у Полтавщині» [34], «Вироби з дерева у с. Груні у Полтавщині» [35] М. Русова, «Гончарство в с. Олешні у Чернігівщині» [36], «Будівля на Чернігівщині Глухівського повіту у с. Полошках» [37] М. Могильченка та ін. Для цих матеріалів характерною рисою є точність описів, визначення спільних ознак для всіх українців та регіональних особливостей, насиченість ілюстраціями (схемами, рисунками, фотографіями) та наявність слівників.

У статті «Гончарство в с. Олешні у Чернігівщині» М. Могильченка зазначені передумови виникнення гончарства в селі Олешні, детально описано техніку гончарської праці (підготовку глини, виготовлення виробів, їх випалювання), будову гончарного круга та горна, перераховується асортимент гончарних виробів, при цьому матеріал супроводжується великою кількістю ілюстрацій, фотографій, специфічною термінологією (копаниця, струг, кобилка, каталка, веретено, лисичка, горен, каблук тощо).

Багато цікавого й цінного матеріалу власне етнографічного характеру містив «Етнографічний збірник», заснований 1895 р. з ініціативи М. Грушевського, редактором якого був І. Франко. Він був першим науковим виданням, у якому українські вчені друкували етнографічні матеріали. У фольклорних записках, зібраних В. Гнатюком, опублікованих коломиїки, в яких згадуються різні професії ремісників: бондар, веретяр, коваль, гончар, колискар, ложкар, колодій (колісний майстер. – О.С.), маляр, мельник, ткач, швець, чумацький, смаровоз (той, хто змашує вози мазутом чи дьогтем. – О.С.) [38].

У «Програмі до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід» [39] надано детальні рекомендації щодо збирання етнографічного польового матеріалу, зокрема, у розділі «Відомості етнографічні» звертається увага на необхідність подання загальних та антропологічних відомостей про мешканців населеного пункту, інформацію про їх обійстя, предмети одягу, харчування, господарську діяльність, ремесла та промисли, календарно-астрономічні відомості, родинні звичаї та обряди, повір'я тощо.

Програма заохочувала етнографічну збиральницьку діяльність не лише членів товари-

ства, але й священників, учителів, етнографів-любителів.

У перші десятиліття XX ст. проводилася робота щодо підтримки кустарних промислів, зокрема, у Центральній та Східній Україні її здійснювали губернські та повітові земства. Заходи були спрямовані на економічну підтримку промислів та передбачали вплив на художні особливості виробів шляхом орієнтації кустарів на національну традицію. Земства створювали кустарні склади, навчальні майстерні, музеї, влаштовували виставки, направляли в провідні осередки інструкторів, допомагали в організації збуту виробів. Проте не всі намагання допомогли кустарним промислам мали позитивні результати (особливо це стосується впливу на художній бік виробів), але загалом діяльність земств на деякий час загальмувала процес зникнення видів українських художніх ремесел.

У перше пореволюційне десятиліття внаслідок нестачі промислових товарів відбувався інтенсивний розвиток деяких видів народних ремесел (зокрема, гончарство, деревообробництво, вибіяка, вишивка, ткацтво). За умов непу, який у цілому сприяв одноосібній діяльності кустарів, продовжувалася земська програма роботи з кустарями.

У цей час розпочато кооперування народних майстрів і організацію артілей, що стало одним із аспектів посилення централізації влади. Промислами керувала Українкустарспілка, створена 1922 р. на I Українському з'їзді кооперації у Харкові. Насамперед налагоджували ткацький та вишивальний промисли, які не потребували значних асигнувань. Вироби українських майстринь, особливо вишивальниць, мали значний попит і активно експортувалися. Цими питаннями опікувався Кустекспорт, створений 1920 р.

Після прийняття 1927 р. XV з'їздом ВКП (б) курсу на колективізацію кустарів насильницькими методами зобов'язували вступати до колгоспів або працювати в артілях. Таким чином, здійснювалося руйнування незалежних настрів селянства, а отже, і народних майстрів (кустарів).

У 1930-х роках лише деякі митці, працюючи в артілях, мали можливість у вільний час займатися промислами вдома для продажу на базарі. Одиниці з тих, котрі не входили до артілей, робили для ринку простий гончарний посуд, дерев'яні вироби, ткали килими, виготовляли домашні тканини тощо. Проте для домашнього вжитку в Україні продовжували вишивати, в окремих місцевостях ткали, оздоблювали окремі елементи традиційного одягу [3, 6].

О. Стасюк у своєму дослідженні «Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років XX ст.» проаналізувала становище сільських майстрів у роки колективізації та Голодомору. Дослідниця зазначила, що радянська влада створювала кооперативи, артілі, змушуючи кустарів та ремісників вступати до цих колективів. Посилення різними постановами тиску на кустарів, нав'язування нових виробничих технологій, відсутність та низька якість сировини, а також безгосподарність правління артілі відчужували ремісників. Це призвело у 1932 р. до звільнення великої кількості майстрів з кооперативів та артілей. На зміну таким майстрам приходило молоде покоління, яке часто виконувало лише одну функцію зі всього спектра дій виготовлення продукції. Таким чином, відбувався штучний занепад ремесел [40].

Крім того, під час Голодомору 1932 – 1933 років загинуло багато народних майстрів.

Під час Другої світової війни й упродовж перших повоєнних років у зв'язку з відсутністю промислових товарів і підвищенням попиту на предмети першої необхідності (одяг, посуд та інші побутові речі) деякі майстри відновили заняття промислами – гончарством, ткацтвом, килимарством, деревообробкою. Проте вже на початку 1950-х років унаслідок підвищення податків та інших несприятливих факторів відбувалося подальше скорочення домашнього виробництва, у якому традиції зберігались, хоча необхідність працювати якомога швидше впливала на якість виробів [3, 7].

Отже, на основі виявленого, вивченого і залученого до наукового дослідження комплексу джерел можна дійти таких висновків:

– кінець XIX – початок XX ст. – це період розквіту таких видів ремесел, як теслярство, столярство, бондарство, стельмаство, гребінництво, плетіння, ложкарство тощо; в той же час з 2-ої половини XIX ст. окремі види народних ремесел і промислів на Україні починають занепадати, не витримуючи конкуренції зі зростаючою промисловістю;

– у цей період проводилася робота щодо підтримки кустарних промислів, яку в основному здійснювали губернські та повітові земства. В усіх губернських містах були створені статистичні комітети, які спеціалізувалися на статистичному вивченні губерній, виявляли значний інтерес до етнографічних описів і розміщували їх у своїх «Трудах», «Сборниках», «Календарях». Одним із найактивніших на теренах України було Полтавське губернське земство;

– активно збираючи роботою щодо ремесел займалися різні громадські установи та наукові товариства. Їм належить вагоме значення у фіксації етнографічних даних щодо розвитку ремесел;

– нестача промислових товарів у перше пореволюційне десятиліття викликала інтенсивний розвиток деяких видів народних ремесел (зокрема, гончарство, деревообробництво, ткацтво тощо); не у цілому сприяв діяльності кустарів, у цей час розпочато кооперування народних умільців і організацію артілей;

– насильницькі методи, за допомогою яких зобов'язували кустарів працювати в артілях під час колективізації, викликали руйнування незалежних настроїв народних майстрів;

– нав'язування нових виробничих технологій, відсутність та низька якість сировини, безгосподарність правління артілей, голод відчували ремісників у 1932–1933 рр., що стало причиною штучного занепаду ремесел;

– через відсутність промислових товарів та підвищення попиту на предмети першої необхідності у роки Другої світової війни деякі майстри відновили заняття промислами – гончарством, ткацтвом, деревообробкою тощо. Підвищення податків на початку 1950-х років спричинило подальше скорочення домашнього виробництва.

У кінці XIX ст. народні ремесла українців Середньої Наддніпрянщини досягли найбільшого розвитку, проте з 1927 р., після взяття курсу на колективізацію, і в подальші роки аж до початку 1950-х років XX ст. відбувався поступовий занепад окремих народних ремесел та промислів. Таким чином, політичні та економічні процеси, які відбувалися в країні, мали безпосередній вплив на розвиток кустарного виробництва,

спричинювали динаміку змін у розвитку народних ремесел і навіть скорочення окремих видів промислів.

В умовах незалежної України вивчення народних ремесел та промислів сприяє відродженню культурно-історичних традицій українського народу, збереженню національних звичаїв та вихованню молодого покоління митців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. – 1994. – 256 с.: іл.

2. Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах / За ред. Анатолія Пономарьова. – Книга 1. – 527 с.: іл.

3. Історія декоративного мистецтва: У 5 т. – Т.4 / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – К., 2011. – 512 с.: іл. – 178 с.

4. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография: Пер. с нем. К.Д. Цивинной. Примеч. Т.А. Бернштам, Т.В. Станюкович и К.В. Чистова. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 511 с.: іл.

5. Кустарные промыслы в Киевской губернии: Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению Губернского земского собрания. – К., 1912; Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916; Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Ч., 1895–1899; Рыбников А. Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий. – М., 1913; Рыбников А. Мелкая промышленность России: сельские ремесленно-кустарные промыслы до войны. – М., 1923; Флоринский М. Кустарные промыслы на Украине. – Харків–Львів, 1923; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851; Отчеты и исследования по кустарной промышленности России. – Т. I. – С.Пб., 1892; Павловский И. К истории винокурения в Малороссии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Выпуск 5. – П., 1808. – С. 65 – 100.

6. Василенко В. Вжитки селянські по Полтавщині. – С.Пб., 1906; Василенко В. Дерев'яний інвентар в 1900 году в Полтавской губернии. – П., 1909; Василенко В. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Отдел I-й, II-й и III-й. Кустарные промыслы, сельское хозяйство и земледелие, поговорки и изречения. – Х., 1902; Василенко В. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. – Вып. I. Общие сведения о промыслах. – П., 1887; Лысенко С. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд. – О., 1900; Очерки кустарных промыслов Полтавской губернии. – Полтава, 1900; Шамрай С. Місто Васильків (IX–XVIII вв.). – К., 1929; Падалка Л. Что сказал население Полтавской губернии о своем старом быте. – П., 1905; Ярошевич Д. Кустарный промысел в Полтавской губернии // Вестник Европы. – Т. IV. – С.Пб., 1902. – С. 5 – 28.

7. Базилевич Г. Местечко Александровка Черниговской губернии Сосницкого уезда (Этнографический очерк). – С.Пб., 1853; Богуславский Ф. Село Юриновка (Новгородсеверского уезда Черниговской губернии) в историческом и этнографическом отношениях. – Ч., 1855; Исаенко М. Село Голёнка, Конотопского уезда. – Ч., 1860; Сосницкий уезд в этнографическом отношении. – Ч., 1899; Шишацкий-Иллич А. Местечко Олишевка. – Ч., 1854; Василенко В. Местечко Опoшна, Зеньковского уезда, Полтавской губернии. – П., 1889; Василенко В. Местечко Царичанка, Кобелякского уезда, Полтавской губернии. – П., 1894.

8. Василенко В. Кустарный отдел на Опoшнянской выставке. – Мала Опoшна, 1890. Кустарный отдел на Полтавской сельскохозяйственной выставке 1909 года. – П., 1912.

9. Очерки Киевской губернии. 1. Город Васильков. – К., 1882. – 21с.

10. *Василенко В.* Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. – Вып. II. Особенное прибавление. Щетинники (украинские торговцы-ходебщики). – П., 1885. – 62 с.

11. *Василенко В.* Очерки кустарных промыслов Полтавской губернии. – Выпуск I. Пряженье и ткачество в Зеньковском и Миргородском уездах. – П., 1900. – 111 с.

12. Очерки Малороссии. – С.Пб., 1865. – 80 с.

13. *Лысенко С.* Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Лохвицкий уезд. – П., 1904. – 194 с.

14. *Богданович А.* Сборник сведений о Полтавской губернии. – П., 1877. – 284 с.

15. Очерки кустарной промышленности в России. – С.Пб., 1886. – 233 с.

16. *Давыдов Ф.* Скорняжное дело. Практическое руководство для выделки различных мехов, овчины и мерлушек, а также подкраска меха. – Пг.-М., 1917. – 46 с.

17. *Песоцкий Н.* Столярное ремесло. – М., 1929. – 174 с.

18. *Песоцкий Н.* Столярное, токарное и плотничное ремесла. – С.Пб., 1892. – 218 с.

19. *Ром Н.* Кустарные ремесла. – С.Пб., 1901. – 100 с.

20. *Кремлев Б.* Работы из проволоки: Практическое руководство для любителей. – С.Пб., 1912. – 32 с.

21. Полный необходимый самоучитель домашних ремесел и промыслов: Практическое руководство (под ред. Симоненко П.). – М., 1895. – 823 с.; ил.

22. *Михайлов В.* Руководство к различным родам живописи для любителей. – С.Пб., 1893. – 74 с.

23. *Рот К.* Интарсия или мозаика по дереву. Практическое руководство к изучению новейших изящных ремесел по дереву. – С.Пб., 1912. – 36 с.

24. *Богомолов Б.* Протравы для окрашивания дерева в различные цвета и подделка простых пород дерева под благородные. Практическое руководство для столяров, токарей, резчиков и любителей ремесел. – С.Пб., 1908. – 48 с.

25. Домашние ремесла. Вып. I–VI. Картонное производство и изделия из папье-маше. Переплетное производство. Иллюминирование эстампов и гравюр. Токарное мастерство. Столярное мастерство. Часовое мастерство. – С.Пб., 1872. – 431 с.: ил.

26. *Адрианова-Перетц В.* Полтавські прислів'я 1850-х років // Етнографічний вісник. – Кн. 3. – К., 1926. – С. 148–153.

27. *Клименко П.* Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX в. // Етнографічний вісник. – Кн. 5. – К., 1927. – С. 1032–1057.

28. *Кагаров Є.* Завдання та методи етнографії // Етнографічний вісник. – Кн. 7. – К., 1928. – С. 3–44.

29. *Лазаревский А.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. 11. – К., 1896. – С. 34–203.

30. *Беляшевский Н.* Отчет о поездке в г. Глухов // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. 15. – К., 1901. – С. 8–16.

31. *Истомин М.* Отчет о поездке в Межигорье и Киевское Полесье // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. 15. – К., 1901. – С. 16–34.

32. *Сапеляк О.* Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Шевченка (1898–1939 рр.). – Львів, 2000. – 208 с.: іл.

33. *Русов М.* Гончарство у с. Опішні у Полтавщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Л., 1905. – Т. VI. – С. 41–59.

34. *Русов М.* Гребінництво у с. Груні у Полтавщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Л., 1905. – Т. VI. – С. 74–81.

35. *Русов М.* Вироби з дерева у с. Груні у Полтавщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Л., 1905. – Т. VI. – С. 60–73.

36. *Могильченко М.* Гончарство в селі Олешні у Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Л., 1899. – Т. I. – С. 53–67.

37. *Могильченко М.* Будівля на Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Л., 1899. – Т. I. – С. 79–95.

38. *Гнатюк В.* Коломийки // Етнографічний збірник Наукового товариства імені Шевченка. – Т. XVIII. – Львів, 1906. – С. 169–190.

39. Програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід // Етнографічний збірник Наукового товариства імені Шевченка. – Т. I. – Львів, 1895. – С. 1–16.

40. *Стасюк О.* Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років XX ст.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.05 / Стасюк Олеся Олександрівна; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 228 арк.

41. *Гринченко Б.* Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях. – Ч., 1895–1899. – Т. I. – Т. III.

42. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – С.Пб., 1872–1878. – Т. I. – Т. VII.

Оксана Семенова

Народные ремесла украинцев Среднего Приднепровья в конце XIX – первой половине XX столетия

Аннотация. В статье рассматривается состояние развития кустарных ремесел на территории Среднего Приднепровья в конце XIX – 1-ой половине XX в. На основе выявленного и изученного автором комплекса источников проанализирован характер исследования собранной источниковой базы ремесел украинцев в указанный период. Для изучения народной жизни в 1848 г. была создана этнографическая программа Императорского Русского Географического Общества, которая способствовала появлению большого количества этнографических материалов. Раскрыта роль губернских и уездных земств по поддержке кустарных промыслов. Освещена активная работа научных обществ и отдельных исследователей по фиксации этнографического материала.

Ключевые слова: кустарное производство, кустарь, ремесло, промыслы, научное общество, этнография, этнографические материалы.

Oksana Semenova

National Ukrainian handicrafts of middle Naddniproshyna in the end of XIX – first half of XX century

Annotation. The state of handicrafts development in the territory of Middle Naddniproshyna in the end of XIX – first half of XX century is viewed in the article. Based on source basis revealed and studied by the author the character of collection of source base of Ukrainian handicrafts during the period given is analyzed. To study national life in 1848 an ethnographic program of Imperator of Russia Geographic Society was created which provoked a huge flow of ethnographic materials. The role of province and district zemstv in the support of handicrafts is revealed. Active work of scientific societies and separate researchers in the case of ethnographic materials fixation is explained.

Keywords: handicraft production, craftsman, profession, crafts, scientific society, ethnography, ethnographic materials.